

О. О. Тарабукін

ВОЛИНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ —
РЕГІОНАЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ВИВЧЕННЯ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ СХІДНОЇ ВОЛИНИ
(1900—1924 рр.)

У статті подається огляд і висвітлюється діяльність Волинського центрального музею у справі організації і проведення досліджень археологічної спадщини на території Східної Волині

Ключові слова: історія археології, археологічна спадщина, Товариство дослідників Волині, Волинський центральний музей, Східна Волинь, археологічні дослідження.

У першій чверті ХХ ст. серед низки закладів, які займались вивченням археологічної спадщини в Україні, помітне місце займав Волинський центральний музей. У його складі функціонував археологічний відділ, який відіграв важливу роль в організації та проведенні археологічних досліджень на теренах Східної Волині. Слід відзначити, що діяльність музею в археологічному вивченні Східної Волині у науковій літературі висвітлена не достатньо. Про археологічний відділ у структурі музею досить лаконічно згадують у своїх працях Р.В. Маньковська [Маньковська, 1994, с. 402—403] і Н.В. Ланчук [Ланчук, 1995, с. 12]. Більш докладно його діяльність висвітлювали М.Ю. Костриця [Костриця, 2001, с. 114—115, 116] та І.І. Ярмошик [Ярмошик, 2006, с. 102—104]. Внесок С.С. Гамченка в археологічне вивчення Волині у перші десятиріччя радянської влади аналізували в свої працях Л.В. Баженов [Баженов, 1995, с. 82—83] і В.А. Нестеренко [Нестеренко, 2000, с. 329]. Однак згадані дослідники, сторінки з історії відділу, його внесок у вивченні пам'яток давнини регіону, переважно висвітлювали крізь призму діяльності С.С. Гамченка. При цьому ряд питань у діяльності відділу залишилися поза увагою дослідників. Зокрема, історії створення відділу, його структури,

особового складу, умов праці, започаткування робіт з планомірного археологічного вивчення теренів Східної Волині. Недостатньо аналізувалися наслідки діяльності відділу, внесок його співробітників у вивчення археологічної спадщини регіону, не зазначались межі досліджень, кількість обстежених населених пунктів, виявлених пам'яток та їх видів. Перші спроби такого аналізу у загальних рисах, хоча й недостатньо повно, здійснені автором у 1995 і 2002 рр. [Тарабукін, 1995, с. 33—35; 2002, с. 148—150]. За цей час вдалося відшукати нові матеріали, ще не введені до наукового обігу, уточнити раніше наведені факти. Це дає можливість детальніше висвітлити окремі сторінки з історії музею. Метою статті є детальний огляд і аналіз діяльності Волинського центрального музею у справі організації і проведення досліджень пам'яток давнини, висвітлення процесу становлення і розвитку музею як регіонального осередку вивчення археологічної спадщини на теренах Східної Волині. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 2 грудня 1900 (початок функціонування у складі музею підвідділу археології) по травень 1925 р., коли музей отримує статус науково-дослідного закладу і налагоджує тісні зв'язки з центральними науковими установами, що функціонували в системі Всеукраїнської академії наук (ВУАН). Цей період характеризується загальним піднесенням національної свідомості українського народу, посиленням потягом до вивчення минулого, розвитком краєзнавчого руху, активізацією діяльності наукових і краєзнавчих осередків, спрямованих на вивчення минулого регіонів.

Територія Східної Волині упродовж 1900—початку 1923 років знаходилась у межах Житомирського, Овруцького і Новоград-Волинського повітів і входила до складу Волинської губернії.

Після остаточного утвердження в Україні радянської влади, у територіально-адміністративному устрої відбулися певні зміни. Згідно постанови ВУЦВК від 7 березня 1923 р. повітовий поділ губерній скасовувався. Тоді у межах колишньої губернії, на базі згаданих повітів, були створені Житомирська і Коростенська округи. Такий поділ регіону зберігався до червня 1925 р. [Адміністративно-територіальний устрій, 2007, с. 7—9].

Найбільшим осередком краєзнавчого руху на теренах Східної Волині, що відіграв важливу роль в активізації робіт з археологічного вивчення регіону, на той час був Волинський центральний музей. Його становлення і розвиток як окремого науково-дослідного закладу тісно пов'язані з діяльністю Товариства дослідників Волині. Останнє було засновано і відкрито у Житомирі 2 грудня 1900 р. [Протокол, 1902, с. 38]. Головною метою його діяльності було всебічне вивчення Волині, зокрема, його минулого. Майже через рік, а саме, з 15 лютого 1901 р. Товариство бере під свою опіку музей, влаштований викладачем Житомирської гімназії істориком-географом і археологом Я.В. Яроцьким в приміщенні публічної бібліотеки [Протокол, 1902, с. 38]. У п'ятому розділі Статуту зазначено, що при товаристві є музей з лабораторією, який іменується Волинським музеєм з відділами: природничо-історичним, етнографічним, економічним та історичним [Устав ОИВ, 1902, с. 30]. Першим завідувачем (зберігачем) музею, закономірно стає Я.В. Яроцький [Протоколи, 1902, с. 80]. Археологічний відділ як окремий підрозділ на той час у структурі музею не функціонував, він входив до складу історичного відділу в якості підвідділу [Отчет ОИВ за 1913 г., с. XXXV]. Відповідно до визначених Статутом функцій, діяльність музею обмежувалась поповненням його відділів, розміщенням і зберіганням колекцій та складенням каталогу [Устав ОИВ 1902, с. 30-31]. В той же час, роботи з виявлення і вивчення пам'яток давнини, збору і поповнення археологічних колекцій музею, покладалися на історичну секцію товариства. Збір колекцій, у тому числі й археологічних, в той час здійснювався шляхом організації і проведення екскурсій (польові дослідження — розвідки і розкопки). На першому ж її засіданні 15 лютого 1901 р. відомий вчений, дослідник Волинських старожитностей і почесний член товариства С.С. Гамченко виступив з промовою, в якій окреслив основні завдання щойно створеного товариства у напрямку дослідження археологічного минулого краю. Тоді ж, головою історичної секції замість М.М. Трипольського, що самоусунувся від своїх обов'язків, обирають Я.В. Яроцького [Протоколи, 1902, с. 74]. Не гаючи часу, дослідник підготував, і на черговому секційному засіданні, яке відбулося 1 березня 1901 р., виголосив програмну доповідь «Про важливі питання, що виникають при вивченні первісних старожитностей Волині». У ній він проаналізував стан вивчення старожитнос-

тей регіону і окреслив напрямки для майбутніх досліджень пам'яток від кам'яного віку до доби Київської Русі включно. Звернув увагу на те, що на цій ниві працювало чимало добросовісних дослідників і, навіть, відомих вчених, однак їхні роботи поставили багато питань, більшість з яких і досі залишаються нез'ясованими. Зазначив, що їх дослідження і висвітлення повинно скласти одне з головних завдань в діяльності історичної секції товариства. Оголошену доповідь обговорювали відомі дослідники Волині та активні діячі товариства С.С. Гамченко, М.І. Корчинський, М.Г. Барський, Р.Й. Собкевич і О.А. Фотинський. Зважаючи на широкий хронологічний діапазон питань, викладених у програмі, С.С. Гамченко запропонував розділити історичну секцію на 4 підсекції за спеціальностями. Однак, із-за недостатньої кількості членів, а фактично за відсутності відповідних фахівців, пропозиція вченого не знайшла належної підтримки [Протоколи, 1902, с. 75—77]. Доповідь, оголошену на засіданні історичної секції було надруковано у першому томі праць товариства, що побачив світ у Житомирі 1902 р. [Яроцький, 1902, с. 1-15]. Розроблена Я.В. Яроцьким програма лягла в основу діяльності історичної секції Товариства. В міру своїх можливостей, здебільшого самотужки, дослідник її поступово реалізовував. Однак, після подій 1905 р. Я.В. Яроцький вимушений був виїхати з Житомира до Крем'янця, де його було призначено на посаду директора комерційного училища [Памятная книжка, 1905, с. 70]. З цього часу, як констатує І.Ф. Левицький, «справа археологічна підупала» [Реєстр № 1, с. 9]. До археологічних досліджень, хоча й досить рідко, долучалися члени інших секцій Товариства і аматори. Серед поодиноких досліджень 1909 р. слід відзначити розвідки і розкопки курганів у басейні р. Ірпі секретаря історичної секції М.М. Белоніна, обстеження майстерні шиферних виробів біля с. Скребеличі на Овруччині — аматора і члена-кореспондента товариства О.П. Червинського [Отчет ОИВ за 1909 г. 1911, с. VII]. У 1912 р. за дорученням Ради Товариства, членом етнографічної секції І.В. Шуліковим, було здійснено обстеження і розкопки курганів давньоруського часу та християнського могильника часів пізнього середньовіччя і нового часу біля с. Осники на Черняхівщині [Отчет ОИВ за 1913 г. 1915, с. С—СІ]. Отже, з 1905 р. систематичні роботи з цілеспрямованого вивчення археологічної спадщини Східної Волині на певний час припиняються.

У 1910 р., враховуючи швидке зростання музею, його наукове і просвітницьке значення, з метою поставити справу в найбільш сприятливі умови для подальшого планомірного розвитку, члени товариства дослідників Волині прийшли до висновку щодо необхідності виділити його в самостійну установу. Того ж року, на загальних зборах 20 жовтня було розроблено і затверджено проект Статуту нового закладу під назвою Волинський Центральний музей [Отчет ОИВ за

1913 г. 1915, с. XXXIII]. Завдяки зусиллям віце-голови товариства П.А. Тутковського і сприяння губернатора О.П. Кутайсова 1 січня 1911 р. музей отримав нове приміщення в Будинку працелюбства, розташованому на розі сучасних вулиць Гоголівської і Хлібної, а вже 27 травня його було офіційно відчинено [Ланчук, 1995, с. 11; 26]. Згодом, Міністром народної освіти було затверджено Статут музею, а з 1 січня 1914 р. він став самостійною установою. З цього часу всі колекції музею Товариства дослідників Волині передаються у відання Волинського центрального музею. Відповідно до Статуту, музей мав на меті сприяти дослідженню Волині в історичному, етнографічному і економічному відношеннях, а також наглядному ознайомленню широких верств населення з історичними, найбільш примітними пам'ятками краю. Музей за видами колекцій, що зберігалися в ньому поділявся на 4 відділи: природно-історичний, етнографічний, економічний та історичний. До складу останнього, як і раніше, входив підвідділ археології. Управляв музеєм розпорядчий комітет, до відання якого зокрема, входило поповнення колекцій музею і добування засобів для наукових розшуків на місцях. На хранителів музею покладалася обов'язки приймання від завідуючого музеєм придбаних колекцій, вірний розподіл їх по відділам, нагляд за ними та їх цілісність і складання каталогів [Устав ВЦМ 1913, с. 1, 3, 5].

Отже, можемо констатувати, що ні Волинський музей у складі Товариства, ні Волинський центральний музей як самостійна установа, упродовж 1901 — початку 1914 рр. не займалися науково-дослідною діяльністю, не організовували і не проводили археологічні дослідження регіону. Вся наукова частина діяльності товариства за галузями покладалася на відповідну секцію. В галузі археології такі роботи здійснювала історична секція. Однак, ці роботи, як правило, лягали на плечі поодиноких фахівців, наприклад, Я.В. Яроцького. Примітно, що саме від їх присутності залежав розвиток археологічної справи у регіоні. З їх від'їздом дослідження археологічної спадщини у краї на якийсь час припинялися. Негативно вплинули на розвиток археологічної справи у регіоні події першої світової війни, а за ними й революції і громадянської війни. Товариство дослідників Волині, а разом з ним і музей — головні осередки наукової праці на Волині, упродовж другої половини 1917 — кінця 1918 рр. фактично не функціонували. Новий етап в історії музею та розвитку археологічної справи у регіоні починається із встановленням на Волині Радянської влади.

Наприкінці 1918 р. Волинський центральний музей відновлює свою діяльність. Пізніше, як і решту закладів культури, його було націоналізовано. У травні 1919 р. музей прийнято у відання Волинського губернського комітету по охороні пам'яток мистецтва і старовини [Сведения о работе, 1919, арк. 49]. За попередні роки діяльності

у музеї накопичилась чимала кількість археологічних матеріалів, які потребували належного упорядкування, кваліфікованого вивчення і атрибуції. До того ж, стан колекцій музею, у тому числі й археологічних, у світлі згаданих подій, значно погіршився. М. Абрамович у 1918 р. з цього приводу писав: «Останні події примусили музей двічі складуватися і розкладуватися. Етикетки змішалися, переплутались, систему їх порушено, багато чого зіпсовано. Самі експонати не перевірені по описові, багато ще зовсім не розібрано» [Абрамович, 1918, с. 15]. У жовтні 1918 р. відновлює свою діяльність Товариство дослідників Волині. Саме в цей час, після тривалої і виснажливої військової служби до Житомира повертається С.С. Гамченко. По приїзді вчений відразу ж поновлює зв'язки з Товариством, і, згодом, приступає до обстеження околиць Житомира. Під час одного з них, члени товариства С.С. Гамченко і С.А. Бржозовський в глиникопі по вул. Чуднівській знайшли дві чавунні гармати литовсько-польських часів [Абрамович, 1918, с. 15]. Водночас, піднімається питання про відновлення діяльності музею та його відділів. Цілком ймовірно, що за сприяння С.С. Гамченка, а можливо, й за запрошенням завідуючого музеєм С.А. Бржозовського, на базі колекцій старожитностей, що потребували детального вивчення і упорядкування, організовується археологічний відділ. 19 червня 1919 р. на посаду завідуючого відділу призначають відомого вченого, знавця Волинських старожитностей С.С. Гамченка [Curriculum vitae, 1927—1928, арк. 2].

Як свідчать архівні матеріали, відділ упродовж 1919—1920 рр. знаходився у стадії формування, переживаючи численні зміни у штатному розкладі. Виявляється, що С.С. Гамченко офіційно займав посаду завідуючого відділу з червня 1919 — по травень 1920 рр. Потім ця посада, з невідомих поки що причин, скорочується, хоча за висловлюванням С.С. Гамченка, фактично існує, очевидно, на громадських засадах. Реформування відділу продовжується. У вересні 1920 р. посада завідуючого відновлюється, а також вводиться нова — помічника, яка проіснувала до липня 1921 р. За даними І.Ф. Левицького, до організації археологічного відділу як самостійної одиниці у складі відділів Волинського центрального музею приступили з 1920 р. [Левицький, 1928, арк. 2—3]. І лише у 1921 р., його формування врешті-решт було завершено. До складу відділу входили археологічний кабінет, лабораторія, секція археологічних досліджень і музейна (експонатна) секція. Окремі підрозділи відділу, ймовірно, лабораторія і секція археологічних досліджень, виникли ще у 1919 р. Тоді ж, очевидно, були визначені й основні напрямки діяльності відділу та його структурних підрозділів. С.С. Гамченко, наприклад, визначав археологічний кабінет як центр археологічної думки і справи Волині і суміжних з нею місцевостей. В лабораторії, на його думку, археологічні матеріали

здобуті внаслідок проведення польових досліджень і обробки, повинні були перетворюватись в експонати. Музейна секція розглядалась як місце експонування опрацьованих в лабораторії артефактів [Статистический, арк. 1—2]. У 1922 р. штатний розклад відділу більш-менш стабілізується, до його складу входять посади завідуючого, помічника і лаборанта [Статистический, арк. 1—2]. Чи були останні посади вакантними в той час, не зрозуміло. Можна лише припустити, що на початковому етапі діяльності відділу їх, цілком можливо, на громадських засадах, займали І.Ф. Левицький і О.П. Червинський.

Важливе місце у науковій діяльності відділу відводилось секції археологічних досліджень. С.С. Гамченко поділяв польові роботи на рекогносцировки, розвідки і розкопки. Їх головною метою було відкриття і реєстрація археологічних першоджерел краю. Паралельно з цим проводились заходи з популяризації археологічної справи показові розкопки і поширення серед місцевого населення знань про необхідність охорони пам'яток давнини [Статистический, арк. 1—2, 5]. Слід відзначити, що на початковому етапі діяльності відділу, упродовж 1919—1922 рр., польові роботи на теренах Східної Волині С.С. Гамченко планував і проводив самостійно. До того ж, можливо, за власний кошт, здебільшого пішки, спираючись передусім на власні знання і досвід. Значну допомогу у відшукуванні артефактів і пам'яток давнини надавали місцеві жителі, які певною мірою, полегшували роботу дослідника. Під час робіт вчений здійснював візуальний огляд і опис пам'яток давнини, складав плани, збирав підйомний матеріал. Фотозйомка на той час не здійснювалася через відсутність фотоматеріалів і коштів на їх придбання [Гамченко, 1925 а, с. 1—4].

Перші можливості планомірних археологічних досліджень у С.С. Гамченка з'явилися на весні 1919 р., коли він співпрацював з Товариством дослідників Волині. Обрання у червні того ж року на посаду завідуючого археологічним відділом музею, дало економічну базу і можливість реально втілити задум в життя. За обставинами часу він розпочав дослідження з Житомира і його передмість — Кам'янки і прилеглої до її гирла ділянки Тетерева. Воно мало на меті з'ясування найдавнішої точки заселення Житомира.

Роботами 1919 р. було охоплено територію центральної частини міста і прилеглих до неї місцевостей, а також околиці Павликівки, Закам'янки, Смолянки, район залізничного вокзалу і Слободи-Селець. Водночас, проводились спостереження за земляними роботами, збиралась інформація про раніше виявлені на теренах міста і його околицях артефакти. Протягом 1919 р. досліднику вдалося зібрати дані про місця окремих знахідок, слідів давніх поховань, курганні могильники, майстерню крем'яних виробів, городища, замчище, підземелля, кладовища доби пізнього середньовіччя і нового часу,

знахідки монет і скарбів. Загалом у межах міста та його околиць С.С. Гамченко, без урахування раніше виявлених артефактів, зафіксував понад 30 пунктів, що охоплювали період від кам'яного віку до пізнього середньовіччя включно [Гамченко, 1925 а, с. 1—22]. Найдавніші знахідки — кам'яної доби С.С. Гамченко зафіксував у лесових напашаруваннях на глибини 2—3 м на підвищеннях лівого берега р. Кам'янки у межиріччі Рудавки і Любарського струмка [Гамченко, 1925 а, с. 12].

На підставі зібраних протягом 1919 р. матеріалів вчений прийшов до висновку, що Житомир зародився у межах городища, яке охоплювало простір між Рудавкою, Кам'янкою і Любарським струмком [Гамченко, 1925 а, с. 8]. На його думку, населений пункт, на початковому етапі свого розвитку, не виходив за периметр городища. Поступово він розростався, переважно вздовж шляхів, що вели в напрямках до Києва, Звягеля, Чуднова і Коростеня. Судячи з культурних напашарувань і археологічного матеріалу, Житомир за польської доби, крім Замкової гори, займав вже простори Подолу, Чуднівської вулиці, урочища «Кокрин», Старо-Вільського узгір'я і його нижньої частини, а також верхню і нижню частини Закам'янки [Гамченко, 1925 а, с. 15—16].

Проведені у 1919 р. археологічним відділом музею роботи поклали початок систематичному вивченню археологічної спадщини Східної Волині.

Навесні 1920 р. С.С. Гамченко розробив план подальших досліджень. Роботами планувалося охопити прилеглі до Житомира місцевості в районах Соколової гори, Крошні, Слободи-Селець, Станишівки, Псищ, Старої Рудні, хutorів Чижі і Якіма, Врангелівки (Богунія), від гирла р. Крошенки нижче по р. Кам'янку і від гирла р. Гуйви нижче по р. Тетереву [Гамченко, 1925 а, с. 1]. Під час робіт в районі Смолянки, Врангелівки, Псищ, Станишівки, Старої Рудні, Соколової гори і Крошні було виявлено 13 археологічних об'єктів. Окремі знахідки періоду кам'яного віку, були зафіксовані на території Смолянки, Врангелівки (Богунія), а також у місцевості між урочищем «Церковщина» і Соколова гора. В околицях Псищ і Станишівки оглянуті стародавні укріплення, складені їх плани, зібрано підйомний матеріал. На території Крошні і в околицях Псищ вперше фіксуються сліди некрополів з похованнями в кам'яних гробницях, які нині пов'язують з пам'ятками доби міді-бронзи культури кулястих амфор. У південно-західному і західному напрямках від Псищ у лісі виявлено поодинокий курган, а в урочищі «Кумани», на правому березі в гирлі р. Гуйви — курганний могильник доби бронзи-ранньозалізного віку. Курганні групи також виявлені поблизу Станишівки і неподалік Старої Рудні в урочищі «Грем'яче». У с. Станишівка виявлено сліди підземелля, оглянуто кладовище, на якому серед різноманітних надгробків виявлені кам'яні хрести. Під час

робіт складались й загальні плани місцевостей в околицях Станишівки, Псищ, Соколової гори, Слободи-Селець і Крошні з позначенням на них археологічних об'єктів [Гамченко, 1925 а, с. 23—49].

З 1921 р., за висловленням С.С. Гамченка, діяльність відділу почала носити системний характер. У цей час були складені Статут і Програма діяльності відділу, розроблені інструкції по археологічному кабінету, експонатній частині музейної секції, лабораторії та секції археологічних досліджень. Усі польові роботи віднині здійснювалися за чітко розробленим планом. З квітня започатковується облік польових досліджень відділу. З цією метою в секції археологічних досліджень запровадили ведення щоденника. Про свою діяльність відділ інформує розпорядчий комітет музею [Гамченко, 1925 а, с. 2, 3, 5].

Розвідки і спостереження попередніх років підвели С.С. Гамченка до думки про необхідність поширення досліджень на відкритих просторах і серед розріджених порубкою лісових ділянок вододілу Тетерева і Лісової Кам'янки, розташованих у західному напрямку від Житомира. Протягом року планувалося охопити місцевості в басейні р. Тетерева, від Альбинівки (нині Тетеревка) до Фрисарки (південна околиця с. Буки), а також в басейнах річок Бобрівки і Лісової Кам'янки від Нового Заводу до Барашівки. Як і раніше, дослідження, передусім, мали на меті реєстрацію археологічних першоджерел мікрорегіону. Вперше, документально засвідчувалося залучення до археологічних робіт, на добровільних засадах, місцевих жителів, переважно вчителів, а також груп слухачів Волинського інституту народної освіти. Упродовж 1921 р. роботи було проведено на території 22 населених пунктів, внаслідок яких виявлено понад 50 археологічних об'єктів [Гамченко, 1925а, с. 50—127]. Серед відкритих і частково досліджених у цьому році об'єктів, слід відзначити групу поселень і поховальних пам'яток, яку вчений за типом кераміки зафіксованої на теренах та в околицях однойменного села назвав корчацькими (входять до кола слов'янських пам'яток празько-корчацького типу середини — третьої чверті I тис. н.е.).

Найбільш плідними і масштабними були дослідження 1922 р. Розвідками було охоплено басейни річок Гнилоп'яті і Гуйви, та їх притоків — Глибочка, Кошці, П'ятки, Коденки. Крім того, були продовжені роботи в басейні р. Лісової Кам'янки. Якщо у попередні роки розвідки обмежувались західною частиною сучасного Житомирського району, то у поточному році роботи поширювалися на території сучасних Андрушівського, Бердичівського і Чуднівського районів. У практику польових досліджень вводився принцип суцільного обстеження населених пунктів і прилеглих до них місцевостей.

Протягом 1922 р. було обстежено території 33 населених пунктів. В результаті виявлено близько 130 історико-археологічних об'єктів

[Гамченко, 1925а, с. 128—193]. Більш докладно були обстежені місцевості в околицях Глибочка, Чорнодуба, Шумська, Троянова, Слободищ, П'ятки, Пряжева, Кодні і Барашівки. Городища і замчища виявлені в околицях Крут, Малих та Великих Коровинець, Городища на Андрушівщині, Троянова, Слободищ, Городищ на р. Коденка, Пряжева і Кодні. Привертає увагу інформація про сліди поселень III—V ст. н.е. і скарби римських монет на р. Коденка між селами Пряжів і Городище [Гамченко, 1925а, с. 183—186]. Ймовірні сліди поховань в кам'яних гробницях культури кулястих амфор були зафіксовані дослідником в околицях с. Волиці [Гамченко, 1925а, с. 189]. Сліди підземель зареєстровані в сс. Голодьки, Шумську, Троянові, Слободищах, П'ятках і Кодні [Гамченко, 1925а, с. 138, 153, 160, 166, 170, 178—180]. Не менш цікавими були дані, зібрані під час обстеження пізньосередньовічного християнського некрополя, що знаходився на схилах правого берега р. Сінгурки (Грабарки) в околицях Пряжева і Сінгурів, де серед стелоподібних надмогильних пам'яток виділялись й кам'яні хрести [Гамченко, 1925а, с. 186—187].

З 1923 р. відділ поповнився новими кадрами, під керівництвом С.С. Гамченка розпочав свою діяльність І.Ф. Левицький [ДАЖО, арк. 71]. До роботи у відділі він вже мав певний досвід археологічних досліджень у краї. Зокрема, восени 1921 р. він власними силами обстежив систему ярів в околицях с. Довгиничі Овруцького повіту, під час якого зібрав рештки палеофауни, а в урочищі «Старі Могилки» відкрив сліди пізньої палеолітичної стоянки. Про наслідки своїх пошуків І.Ф. Левицький повідомив Волинський центральний музей, а зібрані знахідки передав до Овруцького повітового музею [Левицький, 1930, с. 153]. Відомо також, що за його ініціативою, у березні 1922 р. при Овруцькому повітовому відділі народної освіти було створено науково-археологічну комісію. Рішення про її заснування було затверджено місцевим виконкомом 3 квітня 1922 р. До її складу увійшли О.П. Червинський (голова), члени: І.Ф. Левицький, завідуючий політвідділом Ф.А. Козубовський і вчитель місцевої школи С.В. Синегуб. Примітно, що співробітники комісії власними силами організували і проводили наукові екскурсії, у тому числі по вивченню археологічних старожитностей північних регіонів Східної Волині. Упродовж 1922 р. комісією були організовані екскурсії до сіл Збраньки, Норинськ і Клинець. Під час робіт були обстежені городище-замчище, стоянка і поселення. На поверхні і в оголені ґрунту були зібрані цікаві знахідки, серед яких черепи викопного носорога, уламки ліпного і кружального посуду, крем'яні знаряддя праці, зразки цегли з відбитками дати «1816» та польськими монограмами, керамічні люльки тощо. Крім того, співробітники комісії здійснювали заходи по збору відомостей про пам'ятки давнини Овруцького повіту, а також про наявність у місцевих жителів колекцій старожитностей.

Усі зібрані під час екскурсій предмети комісія передала до Овруцького повітового музею. Про наслідки своєї діяльності комісія інформувала наприкінці року Волинський центральний музей [Мери охрани, арк. 4—5]. Координацію діяльності комісії і наукових досліджень на теренах Овруччини, ймовірно, в цей час здійснював археологічний відділ Волинського центрального музею. Діяльність цієї комісії, певною мірою, сприяла поширенню археологічної справи і заклала фундамент для подальшого вивчення північних регіонів краю.

У 1923 р. археологічний відділ музею поширив свої дослідження на північ та північний схід від Житомира і охопив ними верхів'я річок Очеретянки (С.С. Гамченко помилково її називає Тростяницею), Бистрівки і Свинолужки, переважно у місцевостях, розташованих в межах сучасного Черняхівського району Житомирської області. Під час розвідок на території 15 населених пунктів було виявлено 36 археологічних об'єктів. Серед них сліди поселень, курганні могильники, окремі кургани, городища, замчища, сліди пізньосередньовічних кладовищ з кам'яними хрестами, ґрунтові поховання тощо [Гамченко, 1925а, с. 194—211]. Більш детально були обстежені околиці Черняхова і Трокович. Серед об'єктів виявлених у 1923 р. особливу увагу привертала знахідка крем'яних знарядь праці і напівфабрикатів, зібрані в урочищі «Лиса гора» на берегах р. Свинолужки, що біля східної околиці с. Городище. Подібні знахідки дослідник виявив і на сусідніх пагорбах, розташованих західніше «Лисої гори». С.С. Гамченко відніс ці об'єкти до кам'яного віку [Гамченко, 1925а, с. 209—211]. Цікаво, що в науковій і краєзнавчій літературі зазначена пам'ятка, як у радянський час, так і на сучасному етапі, фігурує як стоянка-майстерня пізньоашельського-мустьєрського часів доби раннього палеоліту під назвою «Житомирська стоянка». Виходячи з наведених у літературі даних, її було відкрито у 1959 р. В.О. Місяцем [Місяц, 1962, с. 54]. Насправді, як бачимо, її першовідкривачем був С.С. Гамченко.

У 1924 р. науково-дослідні роботи знаходились на межі зриву. Відсутність коштів і, відповідно допоміжних сил, значно обмежували діяльність археологічного відділу. З часом, завдячуючи активній діяльності І.Ф. Левицького і Ф.А. Козубовського ці роботи, за висловленням С.С. Гамченка, цілком випадково, все ж таки вдалося здійснити. За ініціативою О.Ф. Лагодовської і завдячуючи клопотам І.Ф. Левицького, з'явилась можливість здійснити розкопки на околиці Житомира (курганний могильник доби бронзи-ранньозалізного віку в урочище «Грем'яче» у районі Старої Рудні). Згодом, за запрошенням Ф.А. Козубовського та за його особистої участі й завдяки клопотам І.Ф. Левицького, вдалося виконати дослідження не тільки в межах м. Коростеня, але й на теренах Коростенської округи. Однак, С.С. Гамченко констатував, що ці роботи були

«спорадичними, носили пробний і показовий характер і, мали на меті охопити якомога більше число географічних точок, ширше популяризувати археологічну справу та проводячи заходи по припиненню самочинних розкопок любителів і скарбошукачів». Він вважав, що більш плано-мірними і систематичними були дослідження в басейні р. Случі, під час яких були проведені розкопки курганної групи в околицях с. Войцехівки [Гамченко, 1925б, арк. 1].

Археологічні роботи 1924 р. проводились у межах Житомирської, Коростенської і Шепетівської округ, які нині займають Житомирський, Романівський, Коростенський, Малинський, Народицький, Овруцький райони Житомирської та Шепетівський район Хмельницької областей. Під час робіт було обстежено території 10 населених пунктів, зареєстровано 26 об'єктів, серед яких 25 курганних груп, що налічували 771 насипів, з яких розкопано 47 і 1 окремих курган [Гамченко, 1925б, арк. 4—94]. З цього року І.Ф. Левицький започаткував роботи з вивчення пам'яток культури кулястих амфор. Під час розвідувальних робіт на берегах р. Случі та її притоків, у околицях Войцехівки, Мирополя і Колодяжного, досліднику вдалося зафіксувати і дослідити 5 поховань цієї культури [Гамченко, 1925б, арк. 95—107].

Слід відзначити, що роботи у північних регіонах Східної Волині 1924 р. вдалося виконати й завдяки діяльності утвореного у м. Коростені окружного музею краєзнавства, першим директором якого був Ф.А. Козубовський. Певною мірою, цей осередок виконував функції філіального осередку, координацію науково-дослідної роботи якого в галузі археології, здійснював археологічний відділ Волинського центрального музею в особі С.С. Гамченка. Цікаво, що Ф.А. Козубовський у той час входив до складу співробітників секції археологічних досліджень археологічного відділу Волинського центрального музею і був активним членом Волинської вільної археологічної школи, що функціонувала в Житомирі, ініціатором створення якої, очевидно, був все той же С.С. Гамченко. Саме на базі вищезгаданих закладів кувалися молоді дослідницькі кадри в регіоні. Діяльність Коростенського окружного музею краєзнавства в згаданому напрямку заслуговує на увагу науковців, потребує детального вивчення і публікації.

Вінцем науково-дослідної роботи Волинського центрального музею у галузі археології став 1925 р. Діяльність С.С. Гамченка і очолюваного ним відділу привернула увагу центральних наукових установ. Саме в цьому році за підсумками науково-дослідної праці Волинський центральний музей було віднесено до провідних осередків України в галузі археологічних досліджень, а на Всеукраїнській конференції краєзнавства, яка відбулась 28—31 травня 1925 р. у м. Харкові, він отримав статус науково-дослідного закладу. Згодом Волинський центральний музей було перейменовано на Волинський науково-

дослідний музей. З цього часу, науково-дослідна робота з археологічного вивчення Східної Волині координувалася і здійснювалася за плановими завданнями Всеукраїнського археологічного комітету. У цей період співробітниками відділу були підсумовані наслідки робіт 1919—1924 рр. Підготовлені і направлені до ВУАК для наукової оцінки і публікації ґрунтовні праці «Пятилетие археологических исследований на Вольни 1919—1923 гг.» та «Раскопки 1924 г. на Вольни», які нині зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. Співробітники відділу брали активну участь в заходах ВУАК, залучалися до роботи, включалися до складу дійсних членів установи. Порівняно з іншими осередками, що займалися вивченням археологічної спадщини в Україні, і в яких, нараховувалося по одному, від сили по два фахівці, Волинський центральний музей у кількісному і фаховому складі співробітників археологічної галузі значно переважав. Це дозволило виконати великий обсяг робіт з вивчення і реєстрації археологічної спадщини регіону, зробити вагомий відкриття. З цього приводу, науковий секретар ВУАК, археолог М.Я. Рудинський відзначав, що «Серед багатьох музейних осередків, створених ще за дореволюційних часів, єдиною ясною крапкою на тлі нашої провінції у цій галузі виділяється Житомир, де енергією С.С. Гамченка скупчено й виховано молоді дослідницькі сили та проведено низку дослідів першорядної наукової ваги» [Рудинський, 1926, с. 6].

Таким чином, упродовж 1919—1924 рр. головним осередком з вивчення археологічної спадщини на теренах Східної Волині був Волинський центральний музей. В його структурі функціонував археологічний відділ, який очолював відомий вчений, знавець Волинської старовини, археолог С.С. Гамченко. За досить короткий період діяльності співробітникам відділу вдалося організувати і провести широкомасштабні археологічні дослідження, під час яких було обстежено території 88 населених пунктів, зареєстровано понад 286 пам'яток давнини. Започатковані дослідження пам'яток кам'яного віку, доби бронзи (войцехівська група курганів), трипільської культури, культури кулястих амфор (інакше мегалітична), ранньосередньовічних старожитностей корчацького типу, та комплексу пам'яток литовсько-польського періоду. На базі археологічного відділу, під безпосереднім керівництвом С.С. Гамченка, навчалися і виховувалися молоді фахівці археологічної справи: І.Ф. Левицький, О.П. Червінський, О.Ф. Лагодовська, Ф.А. Козубовський та інші, які зробили вагомий внесок у вивченні археологічної спадщини Східної Волині, залишили помітний слід у розвитку вітчизняної археології. Відділ сприяв і приймав безпосередню участь у створенні нових краєзнавчих осередків і музейних закладів в регіоні, координував їх діяльність у галузі археології.

У 1925 р. діяльність Волинського центрального музею і археологічного відділу, що функціонував при ньому, врешті отримала високу оцінку провідних наукових установ України, що працювали в системі ВУАН, стала взірцем у розвитку археологічної справи на регіональному рівні.

Абрамович Н. Про «Товариство дослідників Волині» / Н. Абрамович // Волинська народна газета. — 1918. — 23 листопада. — № 22. — С. 15.

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини: 1795—2006 роки. — Житомир, 2007. — 620 с.

Баженов Л.В. Дослідник Східної Волині український археолог Сергій Гамченко / Л.В. Баженов // Горошківщина кризь призму століть: Тези наук. краєзн. конф. — Володарськ-Волинський — Житомир, 1995. — С. 80—83.

Гамченко С. Пятилетие археологических исследований на Вольни 1919—1923 гг. — Житомир, 11.VI.1925 а / С. Гамченко // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — Спр. 45. — 211 с.

Гамченко С. Раскопки 1924 г. на Вольни. — Житомир, 17.II.1925 б / С. Гамченко // Науковий архів Інституту археології НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — Спр. 46. — 109 с.

ДАЖО, ф. Р-266, оп. 1, спр. 182, арк. 71.

Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / М.Ю. Костриця. — Житомир, 2001. — 360 с.

Ланчук Н.В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865—1995) / Н.В. Ланчук // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 10—14.

Левицький І.Ф. Доповідна записка до Ради Волинського науково-дослідного музею: 29.IV.1928 р. / І.Ф. Левицький // Фонди ЖОКМ, КП 38656/1 ЦД-11182, 16 с.

Левицький І. Довгинецька палеолітична стація. Попереднє повідомлення / І. Левицький // Антропологія. Річник за р. 1929. — Т. III. — К., 1930. — С. 153—160.

Маньковська Р.В. Основні етапи розвитку Житомирського музею / Р.В. Маньковська // Велика Волинь: Минуле й сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. — Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, [1994]. — С. 401—404.

Меры охраны в Овручском уезде Вольнской губернии древностей, старины, искусства, палеонтологий, редких представителей фауны и флоры, месторождений примечательных минералов и исключительно ценных геологических форм // Науковий архів Інституту археології НАН України. — № 43. — 5 арк.

Месяц В.А. Находки древнепалеолитических орудий в районе Житомира / В.А. Месяц // КСИА АН СССР. — М., 1962. — Вып. 92. — С. 54—55.

Нестеренко В.А. Археологічні дослідження С.С. Гамченка на теренах Волині В.А. Нестеренко / В.А. Нестеренко // Житомирщина на зламі тисячоліття: Науковий збірник «Велика Волинь». — Том 21. — Житомир, 2000. — С. 328—330.

Отчёт о деятельности Общества исследователей Вольни за 1909 год // Труды Общества исследователей Вольни. — Том VI. — Житомир, 1911. — С. I—XVI.

Отчёт о деятельности Общества исследователей Вольни и Вольнского центрального музея за 1913 год. — Житомир, 1915. — 101 с.

Отчёт о деятельности Общества исследователей Вольни и Вольнского центрального музея за 1913 год. — Житомир, 1915. — С. I—CI.

Памятная книжка Волынской губернии на 1906 год. — Житомир, 1905.

Протокол первого учредительного общего собрания общества исследователей Волыни, состоявшегося 2 декабря 1900 г. в г. Житомире в здании Житомирской Русской публичной библиотеки // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 38—40.

Протоколы заседаний IV-й (исторической) секции общества исследователей Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 74—80.

Реєстр № 1 загальної перевірки інвентаря археологічного відділу Волинського державного музею в р.р. 1919—1930. Житомир, 1-17. II. 1930 // Фонди ЖОКМ, КП 38656/7-ІД-11188, 30 арк.

Рудинський М. Коротке звітлення за діяльність Всеукраїнського археологічного комітету при КАН в галузі археологічних дослідів у р. 1925 / М. Рудинський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліді року 1925 (з каталогом звідомної виставки). — К., 1926. — С. 3—11.

Сведения о работах Волынского губернского комитета по охране памятников искусства и старины в мае 1919 г. // ДАЖО, ф. Р—31, оп. 2, спр. 1, арк. 49—49 зв.

Статистический (?) эскиз археологического отдела Волынского центрального музея // НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — Спр. 35. — 5 арк.

Тарабукін О.О. Археологічні дослідження Товариства дослідників Волині і Волинського науководослідного музею на Житомирщині в першій третині ХХ ст. / О.О. Тарабукін // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. — Житомир, 1995. — С. 31—36.

Тарабукін О. Від колекції в бібліотеці до Волинського центрального музею (до 130-річчя з дня заснування Житомирського краєзнавчого музею) / О. Тарабукін // Житомирський вісник. — 1995. — 13 жовтня. — № 41. — С. 10.

Тарабукін О.О. Археологічні дослідження на території Східної Волині у перші десятиріччя Радянської влади (20—30-ті роки ХХ ст.) / О.О. Тарабукін // Історія міст і сіл Великої Волині: Наук. збірник «Велика Волинь»: Т. 25. — Ч. 1. — Житомир, 2002. — С. 148—156.

Устав Волынского центрального музея. — Житомир, 1913. — 8 с.

Устав общества исследователей Волыни // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 19—35.

Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX—XX століть / І.І. Ярмошик. — Житомир, 2006. — 216 с.

Яроцкий Я.В. Важнейшие вопросы, возникающие при изучении первобытных древностей Волыни / Я.В. Яроцкий // Труды Общества исследователей Волыни. — Житомир, 1902. — Т. 1. — С. 1—15.

Curriculum vitae // НА ІА НАН України. — Ф. 3 (С. С. Гамченко). — № 104, аркуш 1—2.

А. А. Тарабукин

ВОЛЫНСКИЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ
МУЗЕЙ — РЕГИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР
ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО
НАСЛЕДИЯ ВОСТОЧНОЙ ВОЛЫНИ
(1900—1924 гг.)

Музей, именуемый Волынским, начал функционировать в составе Общества исследователей Волыни с декабря 1900 г. В январе 1914 г., по предварительному решению Совета общества, он становится самостоятельным, и с тех пор именуется Волынским центральным музеем. При нем, в составе исторического отдела, функционирует подраздел археологии. Организацией работ по изучению археологических древностей в регионе занималась историческая секция общества под руководством Я.В. Яроцкого. С началом первой мировой войны все работы были приостановлены. Возобновлению археологических исследований в регионе послужило создание на базе музея в июне 1919 г. археологического отдела, который возглавил известный ученый, знаток Волыньских древностей С.С. Гамченко. За достаточно короткое время исследователю удалось наладить и провести на протяжении 1919—1924 гг. широкомасштабные работы по регистрации и изучению древностей Восточной Волыни. В этот период музей становится главным центром археологических исследований в регионе, содействует и принимает непосредственное участие в создании краеведческих организаций и музейных заведений в регионе, координирует их деятельность в сфере археологии. На базе археологического отдела Волынского центрального музея, под руководством С.С. Гамченка, были воспитаны молодые специалисты археологического дела: И.Ф. Левицкий, О.П. Червинский, О.Ф. Лагодовская, Ф.А. Козубовский и другие, которые сделали значительный вклад в изучение археологического наследия Восточной Волыни, оставили заметный след в развитии отечественной археологии.

A. Tarabukin

VOLYNYSKI CENTRAL MUSEUM —
REGIONAL CENTER OF
EAST VOLYN ARCHAEOLOGICAL
HERITAGE STUDY (1900—1924)

Volynsky museum, started working as a part of Volyn researchers Society from December 1900. In January 1914, by a preliminary decision of the Society, it becomes independent, and since called Volyn Central Museum. With it's history department, operates The section of archaeology. Archaeological studies in the region were held by a historic section of Society under the leadership of Y. Yarotsky. In 1919—1924 period, museum became the main centre of archaeological research in the region; organized and take part in local history museum creation.